

Дзира І. Я.

Київський національний університет технологій та дизайну

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЕТИКЕТНИХ ФОРМУЛ У КОМПОЗИЦІЙНІЙ РАМЦІ ДІЛОВОГО ЛИСТА ПОЧАТКУ XVIII СТ. (НА МАТЕРІАЛІ «КНИГИ, ГЛАГОЛЕМОЙ ЛИСТОВНЯ» 1712 Р.)

У статті вперше зроблено спробу дослідити етикетні формули композиційної рамки ділового листа, що зафіксовані в тексті першого практичного poradnika з українського справочинства XVIII ст. – «Книзі, глаголемой листовня» 1712 р.

Упорядники збірки радили вживати розчленовані вокативні конструкції, тобто комплекс поєднаних сурядним зв'язком розгорнутих, елементарних або непоширених звертань до адресата. Зазначення імені, по батькові та прізвища одержувача в зачині є факультативним. Вокативну конструкцію виносять на окремий рядок (рядки) перед основним текстом. Її починають з відступу, а після неї ставлять знак оклику. Через необов'язковість використання звертань у основній частині листа полівокативна фігура з повторною номінацією адресата трапляється рідко. У подорожніх листах замість прямого звертання за традицією використовується опосередкований вокатив – складений із суворим дотриманням субординації розлогий перелік адресатів.

Залежно від семантико-функціональних особливостей виокремлений масив заключних етикетних формул поділено на три групи. Найпоширенішими в діловому листуванні були гонорифічні формули, що виражали запевнення в повазі, дружбі, відданості й покірності з боку адресанта. Натомість побажальні формули, а також поєднання гонорифічного й побажального типів на сторінках збірки спостерігаємо досить рідко. Характерною рисою ділового епістолярію є побутування багатокомпонентних лінгвоетикетних моделей, що ефективно забезпечували компліментарність епістолярного тексту, надавали йому неповторного емоційного забарвлення й особливої експресивності.

Розглянуті матеріали підтверджують існування успадкованої з попередньої доби статусної асиметрії між адресатом і адресантом, що виявлялася у вираженому етикетними формулами підкресленому звеличенні першого й самоприниженні останнього. В її основі лежала не лише станова чи майнова нерівність, а й прагнення автора підтримувати комунікацію й досягнути поставленої мети.

Ключові слова: адресат, адресант, діловий лист, етикетна формула, звертання, мовленнєвий етикет, «листовня».

Постановка проблеми. Останнім часом в українському соціумі стрімко поширюється тенденція занепаду мовленнєвої культури, виявом якого є нехтування усталеними правилами мовної поведінки, відверта зневага до її норм. Через це різко зростає роль мовного етикету, що «визначається загальною культурою спілкування, а також соціальним статусом мовців, рівнем їхньої освіти й виховання, віком, статтю, емоційністю ситуації» [2, с. 533]. Особливо виразно етикетність виявляється в епістолярному діловому спілкуванні, якому притаманні ієрархічність, нормативність, ввічливість, толерантність і компліментарність. Засобом реалізації етикетності слугують структурні й формальні характеристики епістоляр-

ного тексту, зокрема типові формули звертання, вітання, прощання, побажання, подяки, співчуття тощо. Їх вивчення в діахронічному аспекті дозволить глибше проникнути в особливості функціонування ділового стилю української мови й організацію справочинства минулих епох. Крім того, отримані результати дослідження можна ефективно використовувати під час викладання спецкурсів з культури ділового мовлення й документної лінгвістики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх десятиріч основна увага науковців була зосереджена на вивченні закономірностей функціонування лінгвоетикетних одиниць в епістолярії видатних діячів україн-

ської культури й науки XIX–XX ст. Показовим з цього погляду є доробок С. К. Богдан. На відміну від приватної кореспонденції, епістолярні тексти ділового стилю викликали значно менше зацікавлення лінгвістів. Зокрема, процес творення й організації роботи з дипломатичними документами висвітлює Т. А. Шинкаренко, якісний аналіз функціонально-стилістичних мовних формул дипломатичного листування виконала О. М. Мацько, функціонально-структурні особливості текстів дипломатичного листування розглянула О. М. Пазинич. Стилїстична природа листів І. Самойловича й І. Мазепи стала об'єктом наукових студій О. Г. Цехмейструк. Теоретичну основу запропонованої розвідки склали праці Н. С. Голікової, І. С. Попової, М. М. Телекі, В. Д. Шинкарука, Л. І. Мацько та Л. В. Кравець.

Постановка завдання. Метою статті є характеристика одиниць мовленнєвого етикету в діловому листуванні Гетьманщини початку XVIII ст. Автор поставив завдання систематизувати лінгвістичний матеріал, проаналізувати лексико-граматичні особливості етикетних формул, визначити їх синтаксичну структуру, а також з'ясувати особливості функціонування в тексті документів. Об'єктом дослідження стали одиниці мовленнєвого етикету композиційної рамки ділового листа початку XVIII ст.

Однотимчасний вплив лінгвістичних і екстралінгвістичних факторів на ділове листування зумовлює використання лінгвостилїстичного, синхронно-описового та статистичного методів, лінгвістичного моделювання; прийомів спостереження, узагальнення, класифікації в поєднанні з контекстуальним та інтерпретаційним підходами.

Джерелом дослідження послужив укладений у 1712 р. практичний поради́ник зі справочинства – «Книга, глаголемая листовня» братів Данила, Дем'яна й Мойсея Гирманів (далі «листовня» – І. Д.). Вибір цієї пам'ятки обумовлюється тим, що «Для документознавчого аналізу є досить важливим дослідження побутування таких керівництв на українських територіях, як джерел, що допомагають у вивченні початків закладання уніфікації форм документів, а також у визначенні їх ролі в становленні діловодства від найдавніших часів» [4, с. 151].

Виклад основного матеріалу. «Листовня» 1712 р. регламентувала не лише сферу ділового листування, оскільки у ній ми ще знаходимо зразки таких документів, як декрет, донесення, купча, постанова, присяга тощо. У складі офіцій-

ного листування можна виділити листи-прохання, листи-скарги, листи-відповіді й подорожні листи. Також укладачі керівництва пропонують читачеві кілька прикладів приватних листів. Дослідники українського епістолярію з'ясували, що у XVIII ст. приватні листи «звичайно, окремого стилю ще не становлять і є одним із жанрів ділового стилю» [7, с. 7]. Тому при доборі матеріалу ми спиралися на поради В. А. Передерієнка, котрий при розрізненні офіційно-ділових і приватних листів тієї доби рекомендує передусім звертати увагу на те, «писані вони в офіційному чи приватному порядку» [7, с. 7].

Діловий лист має канонізовану традицією структуру і складається із зачину, основної частини й кінцівки. За спостереженням науковців, зокрема Т. В. Радзівської, листу притаманна рамкова конструкція, у якій роль рамки виконують ініціальне й фінальне звертання [8, с. 114]. На думку О. М. Мацько, композиційні, тобто початкові й заключні мовні формули, належать до предикативних формул мовного етикету [6, с. 7–15]. Розглядаючи природу лінгвокомунікативних формул, Л. І. Мацько й Л. В. Кравець вважають, що вони виявляються в одиницях лексичного, фразеологічного й меншою мірою морфологічного рівнів [5, с. 139]. Натомість Н. С. Голікова й І. С. Попова переконують, що основним матеріалом для етикетно-мовленнєвих штампів слугують «дуже поширені в комунікативних актах фразеологізовані синтаксичні сполучення – словосполучення й речення, які вживаються як функціонально-цілісні утворення, але компоненти яких семантично ще “не зрослися”» [1, с. 23].

Зачин належить до обов'язкових блоків композиційної рамки ділового листа й виконує насамперед функцію встановлення контакту. Він складається з відповідних етикетних формул звертання й несе інформацію про адресата. У прескриптах послань «листовні» фігурує лише розчленована вокативна конструкція, що становить сукупність поєднаних сурядним зв'язком звертань до адресата. Кожне з них може бути розгорнутим, тобто складеним з більше, ніж із двох компонентів; елементарним, побудованим сполученням іменника з прикметником-інтенсифікатором чи присвійним займенником; або вираженим непоширеним вокативом. Опорне ключове слово-іменник у загальному канонізованому звертанні завжди вживається у кличному відмінку, а вибіркоче найменування посади одержувача – у кличному або називному. Використання імені, по батькові та прізвища адресата в зачині є факультативним. Вокативна

конструкція виноситься на окремий рядок (рядки) перед основним текстом. Її обов'язково починають з відступу, а після неї ставлять знак оклику. Пор.: «Велможній добродію, мосцѣ пане полковнику Фастовский, премилостивій мосцѣ пане и добродію наш!» [9, с. 23]; «Превелебній въ Богу мосцѣ отче протопопѣ Мирговодскій, мой премилостивій в Духу Святом отче и добродію!» [9, с. 28]; «Мой ласкавий пане [імярекѣ] і брате!» [9, с. 40]. Остання вокативна конструкція як правило вживалася в листуванні між козацькою старшиною або шляхтичами й мала на меті підкреслити рівний соціальний статус кореспондентів. У даному випадку лексема *брат* замість номінативної виконує мовно-етикетну функцію, оскільки сема «кровна спорідненість» переноситься на особу, з якою адресат не має спільного предка.

Звертання в основній частині листа є необов'язковим й іноді трапляється в комунікативних центрах тексту документа. Наприклад, уміщений до «листовні» під шістнадцятим номером зразок листа-прохання починається з вокативної конструкції: «Его царскаго пресвѣтлаго величества войска малоросійскаго мосцѣ пане полковник [имр.], мой премилостивѣйшій п. и велможній добродію мой!» [9, с. 13]. Далі «убогий старець» прохає полковника повернути відібране майно, а потім для актуалізації важливої інформації та підсилення емоційного впливу на читача повторює свою просьбу. При цьому подавець листа використовує ще два звертання: «И ти, пане мой ласкавій, возри на нищету мою, памятаючи на слова самаго избавителя, буд милосердї, якоже и Отець наш небесній милосерди естѣ, тако и ти, повели отдати и мнѣ недостойному... <...> Теди и повторне покорне, пане мой, прошу, повели мнѣ, убогому старцевѣ, през ласку свою отдати...» [9, с. 13]. Як справедливо зазначає О. К. Куварова, «Полівокатив є продуктивним вокативним утворенням у листах, маркованих підкресленою повагою до адресата або підвищеною експресією, а іноді й у написаних в екстремальних умовах чи великих за обсягом посланнях» [3, с. 35].

У подорожніх листах прямий вокатив узагалі відсутній. Тут замість нього фігурує опосередкований вокатив у вигляді адресувального метатексту. Такий тип адресації, що був притаманний інскрипції (inscription) гетьманських універсалів, зазвичай містить громіздкий перелік адресатів, складений із суворим дотриманням посадової субординації: «Его царскаго пресвѣтлаго величества войска обоих (с)торонѣ Днепра [иацитера],

ихъ милостей, мосцѣ паном полковником, паном асаулом полковим, сотником и атаманом, войтом, вишелякой кондиції людем, вгородах и селах завше наврядѣ и резиденцій знайдуючимся, добродіємъ нашим ласкавим» [9, с. 5]. Більшого поширення набула формула, що поєднує інскрипцію з промультгацією (promulgatio), причому остання здебільшого йде за інскрипцією: «Ихъ милостем обоего стану, духовнаго и свѣцкаго, ясне преосвященним и в Богу превелебним отцем протопопом и намѣсником, ясне велможним паном державцом на резиденцій, паномъ полковником, реементааром, паном асаулом полковим, сотником, атаманом и вишелякой кондиції людем зостаючим, вѣдомо чинимъ и свѣдителиствуем...» [9, с. 6]. В одному зразку подорожнього листа інскрипцію, крім промультгації, супроводжує ще й салютація (salutatio), тобто етикетна формула привітання або побажання: «Ихъ милостемъ, мосцѣ паном полковником, паном сотником, атаманом, войтом и ихъ милостем, благородним особамъ, завше наврядѣ крезиденциям зостаючимъ, і всякаго чина людемъ вгородах и селах обрѣтаючимся, добродіємъ нашим ласкавим, доброго здоровья от Господа Бога вашимъ панским милостей залецивши, симъ писаньем нашим вѣдомо чинимъ» [9, с. 3].

Заклучні етикетні формули не лише вказують на завершення тексту документа, а й здійснюють соціально-регулятивну функцію, що спонукає продовжувати спілкування з адресатом у заданій тональності. Опрацьований матеріал свідчить, що заключна етикетна формула зазвичай реалізувалася кількома предикативними зонами у складі окремого речення, вибудованого за визначеним зразком відповідно національно-культурної традиції епістолярної комунікації початку XVIII ст. Хоч етикетні одиниці кінцівки офіційного листа безпосередньо не пов'язані з його змістом, однак на сторінках нашого збірника вони в більшості випадків графічно не відокремлюються від основної частини за допомогою абзацного відступу. Щоправда до складу клаузули нерідко входять лексичні одиниці, що семантично свідчать про завершення контакту з адресатом після підсумкового речення основної частини. Цю функцію як правило виконують словосполучення прийменників із вказівними або відносними займенниками: *о том, при том, о чом, о що* й под.

Застосування семантико-функціонального підходу до класифікації матеріалу дозволяє виділити три групи із загального масиву вміщених до «листовні» заключних етикетних формул. До першої належать формули зі значенням побажання

здоров'я, добра, довголіття тощо. Укладачі збірника рекомендують використовувати їх передусім у подорожніх листах, що видавалися козацькою старшиною та церковними ієрархами. Наприклад, подорожній лист для продавців меду закінчується таким реченням: «Притомъ зичимъ от Господа Бога добраго здравия и на всем щасливаго и многолѣтнаго пребития и зостаем назавше» [9, с. 4]. А в подорожній, виданій лохвицькому мешканцю, читаємо: «Вашмости мосцѣ панству всего добра щире зичлиwie и служити ради» [9, с. 3]. Складені у приязній манері такі висловлювання дозволяють створити теплу, товариську атмосферу в стосунках між сторонами. Загалом подібні побажальні формули пропонуються епістолярними зразками «листовні» надзвичайно рідко.

Частіше на сторінках самовчителя трапляються гонорифічні заключні етикетні формули, що слугують для емоційного вираження ставлення автора до адресата. У них для підтримки самооцінки співрозмовника залучаються не лише прямі компліменти на його адресу, а передусім запевнення адресанта в особистій дружбі, відданості, покірності, залежності тощо. Наприклад, «Вашмостем всего добра зичливий приятель, на имя П. albo С.» [9, с. 27]; «...при томъ і мою звиклую братерскую вашмосцѣ офѣрюю службу і зостаю завше вашмосцѣ брату моему, во всем зичливий приятель и радъ служит» [9, с. 40].

У діловому листуванні XVIII ст., зокрема й у «Книге, глаголемой листовня», виразно простежується асиметрія у стосунках між адресатом і адресантом, що полягала у свідомому, демонстративному завищенні статусу першого та пониженні статусу останнього. Цьому явищу сприяло те, що вибір окремої форми етикетної одиниці залежав не лише від обставин спілкування та змісту листа, а й від станової належності кореспондентів. Тому соціальне походження адресантів, особливо якщо вони належали до нижчих або середніх станів українського суспільства XVIII ст., не могло не позначитися на кінцівці складених ними або від їхнього імені документів. Особливо яскраво на сторінках «листовні» лінгвістичні репрезентатори суспільних взаємин маркують кінцівки листів парафіян до церковних ієрархів або до представників світської влади. Пор.: «...будучи завше святителской милости поvolние и покорные слуги убогие, громада...» [9, с. 34]; «...оцо вашой панско(й) милости и десятократно покорне просим, яко слуги и подножки» [9, с. 11]; «... есьми превелебности вашой,

нашому премилостивѣшому в Духу Святом отцу и добродѣевѣ, низжа(й)ише слуги и подножки – ктиторѣ и парохіяне церкви Хорошковской Святониколской всѣ обще» [9, с. 28]; «...найдуемся преосвященству вашему премилостивѣшему в Духу Святому отцу, пастиру и добродѣевѣ низжайише раби и подножки:

ктиторѣ и парохіяне Святониколской церкви Хорошковской Іоан Остроградскій, Степан Хватѣко, ктитор +, Мартинѣ Хрѣнненко + и прочіи и прочіи и прочіи, всѣ неумѣющіи писма крестити свяitie поприкладали» [9, с. 28]. Наведені приклади підтверджують усталену практику використання у XVIII ст. наприкінці подібних документів для самоіменації адресанта лексичних елементів *слуга, раб, подножок*. При цьому в трьох реченнях присутні прикметники-інтенсифікатори, що підсилюють міру вияву ознаки, названої означуванням іменником, і утворюють з ним мовленнєві кліше: *низжайише слуги и подножки, низжайише раби и подножки*. Попри семантичний перетин наведених стандартних зворотів, з функціонально-стилістичного боку другий з них завдяки лексемі *раби* з більшою експресивністю реалізує мовленнєву тактику запобігання перед співрозмовником. Подібні клаузульні формули постали під впливом справочинства Речі Посполитої й Московії, де вони відображали васальні стосунки між кореспондентами, що передбачало засвідчення пошани й відданості до адресата насамперед шляхом підкресленого самопониження й самозневаги з боку адресанта.

У двох випадках маємо поєднання в одному реченні побажання з гонорифічною етикетною формулою: «Оцом и десятократно ваших панских милостей просячи, зичимъ от Господа Бога добраго здравия и на весемъ щасливаго и многолѣтнаго пребивания і зостаем із Манковки вашим панским милостем вovсем зичлиwie и служит ради» [9, с. 2]; «Отом и десято кратно просячи, зичимъ от Господа Бога добраго здравия и зостаем вашим панским милостем вovсем зичливий и слуга поvolній» [9, с. 8]. Тут прощальні фрази побажання здоров'я доповнюються сформульованими в такому ж прихильному тоні запевненнями адресатів у доброзичливості, що містять гонорифічні компоненти *зичливий (зичлиwie), поvolній*. При цьому присутній у клаузулах прислівник *десятократно* не лише підвищував загальний рівень їхньої експресивності й емоційної насиченості, а й підсилював прагматичний ефект документа в цілому.

Як бачимо, вміщені до «листовні» заключні етикетні формули ділових листів є різнома-

нітними за своєю структурою. Провідну роль у їх формуванні відіграють мовленнєві кліше, які можуть поширюватися залежними синтаксичними компонентами та змінювати своє організаційно-смісловне навантаження, що призводить до їхньої структурної та синтаксичної варіативності.

Висновки. Отже, діловий епістолярний текст початку XVIII ст. оперував цілою парадигмою стандартних етикетних формул, що реалізуються на структурному й функціональному рівнях. З одного боку, вони відображають особливості епістолярного етикету своєї доби, а з іншого – свідчать про дотримання виробленої протягом XVI–XVII ст. традиційної структури документа. Укладачі практичного poradnika рекомендували використовувати розчленовані вокативні конструкції, що становлять комплекс поєднаних сурядним зв'язком розгорнутих, елементарних або непоширених звертань до адресата. Через необов'язковість використання звертань у основній частині листа полівокативна фігура з повторною номінацією останнього трапляється рідко. У подорожніх листах замість прямого звертання взагалі виступає опосередкований вокатив – скла-

дений із суворим дотриманням субординації розлогий перелік адресатів. Найбільш продуктивними в діловому епістолярному тексті були гонорифічні заключні етикетні формули, що мали на меті запевнити одержувача в повазі, дружбі, відданості й покірності з боку адресанта. Малопродуктивними на сторінках «листовні» виявилися побажальні заключні формули, а також поєднання двох вищезазначених типів. У діловому епістолярії побутували багатокомпонентні лінгвоетикетні моделі, що успішно забезпечували компліментарність тексту документа, надавали йому неповторного емоційного забарвлення й особливої експресивності. Розглянуті матеріали підтверджують існування успадкованої з попередньої доби статусної асиметрії між адресатом і адресантом, що виявлялася у вираженому етикетними формулами підкресленому звеличенні першого й самоприниженні останнього. В її основі лежала не лише станова чи майнова нерівність, а й прагнення автора продовжувати спілкування й досягнути поставленої мети. Перспективу подальших досліджень убачаємо в поглибленому вивченні етикетних одиниць основної частини листа.

Список літератури:

1. Голікова Н. С., Попова І. С. Етикет і культура мовного спілкування у вищій школі: навч.-метод. пос. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2009. 160 с.
2. Єрмоленко С. Я. Мовний етикет. *Українська мова: енциклопедія* / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2000. С. 333.
3. Куварова О. К. Структурна типологія і стилістика звертання в епістолярних текстах (на матеріалі російськомовних листів XVIII–XIX ст.): дис. ... д. філол. наук: 10.02.02. Дніпро, 2017. 531 с.
4. Леміш Н. О. «Старовинний малоросійський письмовник» як історична пам'ятка та джерело документознавчих студій. *Пам'ятки: археографічний щорічник* / гол. ред. С. Г. Кулешов. Київ, 2010. Т. 11. С. 150–155.
5. Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура української фахової мови: навчальний посібник. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 360 с.
6. Мацько О. М. Мовні формули у дипломатичних текстах сучасної української мови (функціонально-стилістичний аналіз): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2001. 21 с.
7. Передерієнко В. А. Передмова. *Приватні листи XVIII ст.* / уклад. В. А. Передерієнко, відп. ред. М. А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1987. С. 5–16.
8. Радзівська Т. В. Текст як засіб комунікації / відп. ред. М. М. Пещак. 2-ге вид. Київ: НАН України, Ін-т української мови, 1998. 194 с.
9. Старинный малорусский письмовник: «Книга глаголемая листовня». Чернигов: Тип. губерн. земства, 1901. XIV, 41 с.

Dzyra I. Ya. FEATURES OF THE USE OF ETIQUETTE FORMULAS IN THE COMPOSITION FRAMEWORK OF A BUSINESS LETTER OF THE BEGINNING OF THE 18TH CENTURY (BASED ON THE MATERIAL OF «A BOOK THE CALLED A COLLECTION OF LETTERS» 1712)

The article is the first attempt to investigate the etiquette formulas of the compositional framework of a business letter, which are used in the text of the first practical guide to Ukrainian clerical work of the 18th century – «A book the called a collection of letters» of 1712.

Its compilers advised using disjointed vocative constructions, namely a complex of expanded, elementary or non-extended addresses to the addressee connected by a co-ordinating conjunction. Indicating the recipient's name, patronymic and surname in the beginning is optional. The vocative construction is placed on a separate line(s) before the main text. It begins with an indent, and is followed by an exclamation mark. Due to the optional

use of addresses in the main part of the letter, a polyvocative figure with repeated nomination of the addressee is rare. In travel letters, instead of a direct address, an indirect vocative is traditionally used – an extensive list of addressees compiled with strict adherence to subordination.

Depending on the semantic and functional features, the identified array of final etiquette formulas is divided into three groups. The most spread in business correspondence were honorific formulas, which expressed assurances of respect, friendship, devotion and humility on the part of the addressee. In contrast, we observe rather rare wishful formulas, as well as a combination of honorific and wishful types on the pages of the collection. A characteristic feature of business epistolary is the existence of multi-component linguistic etiquette models, which effectively ensured the complementarity of the epistolary text, gave it a unique emotional colouring and special expressiveness.

The materials examined confirm the existence of a status asymmetry between the addressee and the addresser inherited from the previous era, which was manifested in the emphasized exaltation of the former and the self-abasement of the latter expressed in etiquette formulas. It was based not only on class or property inequality, but also on the author's desire to maintain communication and achieve the set goal.

Key words: addressee, addresser, business letter, etiquette formula, address, speech etiquette.

Дата надходження статті: 01.10.2025

Дата прийняття статті: 10.11.2025

Опубліковано: 29.12.2025